

DEBLOKADA „DRUGE DEMOGRAFSKE TRANZICIJE“³

Second Demographic Transition De-blocked?

ABSTRACT *The text is re-examining the previously established dilemma related to whether Serbia (without Kosovo and Metohija) is the country of second demographic transition, i.e.: has the transition been de-blocked, under the assumption that this is a worldwide historical process of transformation of industrialised countries. The last thesis, around which there exists a lot of controversy in the contemporary population theory, is however not dealt with in detail; to the contrary, it is used as the general theoretical framework for the exploration of the most recent tendencies in the transformation of nuptiality and fertility regime in Serbia, as well as in the western and countries in post-socialist transformation. Special attention is given to the ideational changes, more precisely to the specific features of the value profile of the Serbian population, which is one of the most important determinants of the societal framework, that acts in the back of the afore mentioned aggregate demographic indicators. Finally, the hypothesis is posed (which should be further investigated by means of in-depth research and complementary approach) that the speeding-up of the second demographic transition and intensification of the individualisation not only of the partnership but of the parenthood as well, accompanied with the rise of living standard and social support to balancing work and family, would have produced important emancipating and, concomitantly, positive socioeconomic and demographic effects.*

KEY WORDS *marriage, fertility, Serbia, second demographic transition*

APSTRAKT *U tekstu se ponovo preispituje od ranije prisutna dilema da li je Srbija (bez Kosova i Metohije) zemlja druge demografske tranzicije, odnosno da li je ona (de)blokirana, pod pretpostavkom da se radi o svetskoistorijskom procesu preobražaja industrijalizovanih populacija sveta. Poslednja teza oko koje postoji puno kontroverzi u savremenoj populacionoj teoriji ovom prilikom nije detaljnije obrađivana, već je, naprotiv, uzeta kao opšti teorijski okvir u analizi novijih tendencija u kretanju režima braka i rađanja u Srbiji, kao i zapadnim i zemljama postsocijalističke transformacije. Posebna pažnja je posvećena*

¹ matildab@eunet.rs

² vukelic.jelisaveta@gmail.com

³ Tekst je rezultat rada autorki na projektu „Izazovi i akteri nove društvene transformacije u Srbiji: koncepti i akteri“, pod brojem 179035, koji podržava Ministarstvo prosvete i nauke RS.

ideacionim promenama, odnosno specifičnosti vrednosnog profila populacije savremene Srbije, što je jedna od najbitnijih determinanti socijetalnog okvira, koji deluje u pozadini navedenih, agregatnih demografskih pokazatelja. Najzad, postavlja se hipoteza, koju treba dalje ispitivati, kako dubinskim, tako i komplementarnim pristupima, da bi ubrzanje druge tranzicije i intenziviranje individualizacije ne samo partnerstva, već i roditeljstva, uz podizanje životnog standarda i društvenu podršku usklađivanju rada i porodice, imali značajne emancipatorske, a onda i pozitivne socioekonomske i demografske efekte.

KLJUČNE REČI *bračnost, fertilitet, Srbija, druga demografska tranzicija*

Uvod

Namera ovog rada je da ponovo preispita najnovije tendencije bračnosti i fertiliteta stanovništva Srbije (bez Kosova i Metohije u celom tekstu) u svetlu „mainstream“ teorije druge demografske tranzicije (u daljem tekstu DDT). M. Bobić se već ranije pozabavila temom primenjivosti ove teorije na populaciju Srbije, kada je postavila dilemu da li DDT kasni u Srbiji ili još nije ni otpočela (Bobić, 2006). M. Kuhar smatra da bivše jugoslovenske države nisu poligon ispoljavanja DDT, a do sličnog nalaza došli su i neki drugi istraživači u regionu (Kuhar, 2009). Za sadašnje naše ponovno preispitivanje od ranije postavljene dileme odlučili smo se iz dva razloga: 1) u svetlu najnovije bračne i dinamike fertiliteta, posebno vanbračnog; 2) povezano sa prethodnim, postavlja se pitanje da li je u Srbiji nastupila specifična *deblokada* DDT, što onda znači da se u budućnosti može očekivati njeno brže ispoljavanje pod pretpostavkom socioekonomskih promena, uključivanja u evropske i svetske integracije⁴, odnosno snažnije orijentacije stanovništva ka postmodernim vrednostima.

Iz napred navedenog proizlazi da je osnovna paradigma teorija DDT, koja se analizira u relaciji sa teorijom (prve) demografske tranzicije (Leastheaghe, 2010, Van de Kaa, 2001, UN, 2003, UN, 2005, Bobić, 2006). Reč je o (post)modernom populacionom razvoju, koji obuhvata dva krupna demografska preobražaja, prvom, koji je, uslovno rečeno, otpočeo na Zapadu (uključujući i Severnu Ameriku, Australiju i Japan) tokom 18. i 19. veka, i drugom, koji u razvijenoj hemisferi teče od polovine XX veka, a nastavlja se do danas. Prema zagovornicima ove svetskoistorijske teorije, danas u svetu ima svega 12-14 zemalja (Jemen na Srednjem Istoku, brojne države Afrike i druge), koje još nisu iskusile ove promene, a razlike u tempu, odnosno početku i toku ovog jedinstvenog procesa odslikavaju disparitete u svetskoistorijskim sistemima, tj prethodno pređenom putu (*path dependancy*). Promene iz „prve“ tranzicije odnose se na opadanje visokih nivoa mortaliteta i nataliteta, koji potiču iz dugog perioda premodernih društava, te njihovo postepeno

⁴ Češka je primer zemlje u kojoj je DDT kasnije počela, tj. nakon sloma socijalizma, ali je, zato, bila veoma ubrzana.

snižavanje ka niskim nivoima prirodnog obnavljanja stanovništva, tj približavanje stacionarnom modelu populacija sa idealnom, nultom stopom rasta, što je ostvareno u periodu 1860-1960. Takav demografski razvitak odvija se u doba intenzivne modernizacije, razvoja svetskog kapitalizma, industrijalizacije i urbanizacije, širenja transporta i mreža komunikacija sa prekomorskim kolonijama, pre svega u Severnoj Americi, kao i intenzivnog naseljavanja tih prostora. Doduše istorijska iskustva pokazuju da demografska tranzicija može prethoditi modernizaciji (slučaj Francuske). Na Zapadu se kontrola fertiliteta u premodernom društvu sprovodila primenom Maltusovih principa odlaganja braka sve dok se ne obezbedi egzistencija budućoj porodici (otuda rast šegrti, zanatlija i fabričkih radnika, ali i sirotinje u urbanim centrima Evrope, odnosno neudatih tetaka i rođaka na selu), što je posledično proizvodilo porast samaca, lica izvan braka, kao i viših prosečnih godina pri sklapanju braka. Međutim u isto vreme, istočno od linije Trst-Sankt Peterburg opstajao je posve suprotan, tzv. „istočni model“ bračnosti (Hajnal, 1965), pod kojim se podrazumeva rana i univerzalna bračnost, sa malim udelom lica izvan braka, gotovo odsutnim razvodom i retkim udovištvom. Mladi nisu morali da odlaze brakove dok ne akumuliraju neophodne resurse, jer su imali podršku širih srodničkih mreža (složene, proširene porodice i zadruge na Balkanu), a udovci, posebno muškarci sa malom decom, ponovo su se ženili (zbog visokog mortaliteta žena na porođaju, učestalih rađanja, kao i kraćeg životnog veka žena, up. tabelu 1).

U metodološkom pogledu u ovom radu su korišćena dva osnovna pristupa odnosno izvora evidencije: a) statistička analiza relevantnih podataka za Srbiju i evropsko odnosno svetsko okruženje, i b) sekundarna analiza reprezentativnih, anketnih istraživanja Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, Centra za javno mnjenje i politikološka istraživanja Instituta društvenih nauka, kao i referentnih inostranih studija, posebno na mestima gde se obrazlažu i argumentuju novi pogledi na empirijsku stvarnost odnosno ukazuje na mogućnost drugačijeg budućeg delovanja.

Analitički okvir

Prema tvorcima teorije DDT, njeni krucijalni faktori leže u promenama u društvenoj strukturi, tehnologiji i kulturi, odnosno u porodičnom domenu: u partnerstvu i roditeljstvu, sa posledicama u vidu pluralizacije životnih stilova, posebno kod mladih i sredovečnih generacija (20-34 godina starosti), (Hoffmann – Nowotny and Fux, 2001, Höhn, Avramov & Kotowska, 2008, Pongracz and Spéder, 2008). Druga demografska tranzicija zapravo označava nastavak od ranije prisutnih tendencija kontinuirano niskog fertiliteta, ispod nivoa potrebnih za prosto obnavljanje generacija (*subreplacement fertility*), tako da se u EU danas rađa prosečno oko 1,3 deteta po ženi. Smrtnost je, takođe, već od ranije snižena (zahvaljujući rastu produktivnosti u poljoprivredi, novim izvorima hrane i

sirovinama koje su iz Amerike stizale u Evropu, kao i razvoju moderne medicine, zdravstvenih ustanova, zatim pronalaska vakcina, antibiotika i drugih lekova, terapijskih procedura i sl.), a tokom 20. veka učinjeni su dalji prodori kako u farmakologiji i preventivnoj zdravstvenoj zaštiti, tako i u domenu usvajanja novih, zdravih stilova života, napuštanju štetnih navika i sl. Time je još više produžen životni vek (na oko 80-ak godina u Evropi i Japanu)⁵, ali je, posledično, veoma izraženo starenje stanovništva, a negde i opadanje populacije (depupulacija). Starenje kao veoma kompleksan proces, prouzrokovano je prevashodno dugotrajno niskim natalitetom, potom daljim snižavanjem mortaliteta (sužavanjem baze starosne piramide i njenim produžavanjem na vrhu), mada nije zanemarljiv ni efekat migracija posebno na užim teritorijalnim celinama, na selu, tj. unutar manjih populacija. Nepovoljno prirodno obnavljanje stanovništva povećao je dinamički značaj međunarodnih migracija kao važnog faktora rasta i obnavljanja stanovništva, pre svega, razvijenog dela sveta.

Ne ulazeći ovde u detaljnije rasprave o opravdanosti izdvajanja dve demografske tranzicije (Leastheaghe, 2010, Cliquet, 1992), odnosno da li je cela teorija zapravo - evropska idiosinkrazija, tj. odraz evropocentrizma i tsl, ovde ćemo pažnju preusmeriti na analizu specifičnosti prve i druge transformacije, poredeći tri bitna elementa sadržana u njihovoj osnovi: *brak, fertilitet i socijetalni okvir*, a što će biti od značaja za kasniju ocenu faze demografskog razvitka savremene Srbije.

Intelektualnu inspiraciju za razdvajanje prve od druge tranzicije pružio je Filip Arijes svojom idejom o dve sukcesivne motivacije roditeljstva (Aries, 1962, 1980). Prihvatajući ove ideje, autori su postulirali da je tokom prve tranzicije dete bilo centar porodične grupe (*king child era*), a tranzicija ili opadanje fertiliteta nastaje usled velikog emocionalnog i materijalnog ulaganja roditelja u potomstvo (Leastheghe, 2010). U drugoj tranziciji, samorealizacija roditelja i njihova individualizacija dolaze u prvi plan, „ispred“ roditeljstva, tj. roditeljska uloga se mora uklopiti u samorefleksivni projekat, „do it yourself“ biografije ili lični životni tok (Beck and Beck-Gernsheim, 2002). Dok su bračni parovi u prvoj tranziciji primenjivali kontrolu rađanja, da bi postigli optimalan broj dece „visokog kvaliteta“, težeći da što je moguće više smanje oportunitetne troškove (majke), u drugoj tranziciji, oni prekidaju sa kontracepcijom da bi imali dete (samo jedno, a najviše dvoje), brižljivo planirajući ne samo začecje i rađanje nego i trenutak (*timing*), razmak između sukcesivnih rađanja, tragajući za partnerom poželjnih crta, odnosno ličnih kapaciteta (afektivnih, ekonomskih, socijalnih i sl).

Drugi značajan mentalni podstrek ovoj teoriji pružila je poznata Maslovljeva teorija o ljudskim potrebama (Maslow, 1954). Prvu demografsku tranziciju karakteriše posvećenost ka zadovoljenju primarnih potreba za sigurnošću

⁵ U Srbiji još uvek postoje razlike u prosečnom životnom veku muškaraca i žena, u korist žena koje prosečno žive 4-5 godina duže.

(ekonomsko blagostanje, stanovanje, socijalna zaštita, zdravlje, obrazovanje), a drugu, preusmeravanje na potrebe višeg reda ili postmaterijalističke (sloboda izražavanja, participacija i emancipacija, rodna jednakost, priznanje prava na različitost i sl). Promene u vrednosnim obrascima inicirane su stabilnim posleratnim ekonomskim rastom, podizanjem životnog standarda, visokom socijalnom stabilnošću i opštim blagostanjem nacije što je podstaklo i usvajanje i širenje, potreba višeg reda. Međutim, vredi naglasiti da i vrednosne promene mogu biti „okidači“ socijetalnih, ekonomskih pa i političkih procesa, tj. usvajanje i difuzija novih, modernih vrednosti može biti podstaknuto posredstvom medija, TV-a, interneta, sredstava masovnih komunikacija. U nekim, pak, sredinama tvrdokorne religiozne matrice i određene (nepovoljne) političke prilike (krize, nestabilnosti, nerazvijenost političke demokratije, vladavina prava i sl.) mogu usporavati ili blokirati brže društvene promene i napredovanje. Najzad, autore DDT inspirisale su i ideje o cikličnim generacijama (Easterlin, 1973), odnosno koncept „tihe revolucije“ (Inglehart, 1977), pri čemu su oba autora imala na umu dve različite kohorte rođene posle Drugog svetskog rata. Prva je veoma brojna, „baby boom“ generacija, koja je odrastala tokom opšteg socijalnog prosperiteta i kontinuiranog ekonomskog rasta, orijentisana ka pretežno materijalističkim vrednostima, socijalnoj sigurnosti i solidarnosti, dok su posle njih pristigle manje brojne generacije iz ere sniženog fertiliteta ili „baby bust“-a, s kraja 1960-ih i 1970-ih godina, koje ne samo da stavljaju veći naglasak na kvalitet života, lično postignuće i mobilnost, već su i izraziti nonkonformisti, kritičari društvenih pojava, javnih politika i veoma naklonjeni protestima i društvenim pokretima (Van de Kaa, 2001).

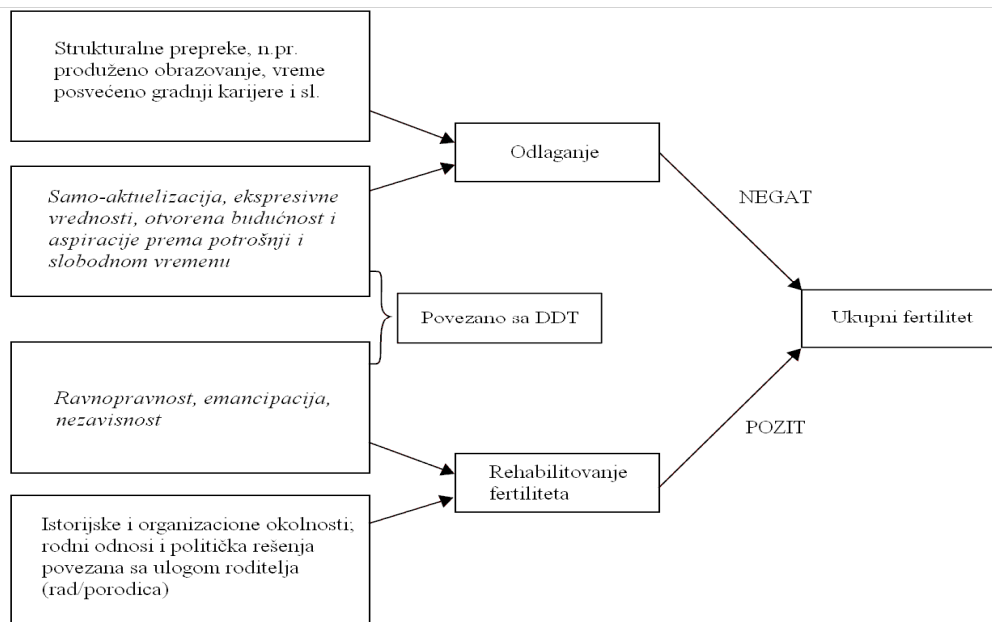
Kada je reč o razlikama u bračnim odlikama prve i druge tranzicije, na Zapadu je, još od Renesanse pa sve negde do 1950-ih i 1960-ih godina, brak bio veoma popularna i opšteprihvaćena društvena institucija. Tako se u periodu nakon završetka Drugog svetskog rata do polovine 60-ih, registruje najniža prosečna starost supružnika prilikom sklapanja braka (posebno za žene). To je recimo bilo veoma izraženo u SAD, kao posledica ne samo opšteg socijalnog progressa već i ustanovljenja „porodične nadnice“, tj. muške plate, socijalne promocije komplementarne konjugalne dijade i nuklearne porodice. Razvodi su bili retki, a ponovno sklapanje braka uobičajeno. Nakon 1965, u drugoj tranziciji dolazi do skoka razvoda, što je prouzrokovano liberalizacijom zakona o razvodu u Zapadnoj Evropi, SAD-u, Kanadi, Australiji, Novom Zelandu i širenjem opštih uverenja da je bolji „dobar“ razvod nego loš brak. Praksa ponovnog sklapanja braka je proređena, a brakovi se odlažu i raste prosečna starost supružnika pri formiranju unija, uz porast samaca, razvedenih, udovica, lica izvan braka. Umesto u braku sve više parova živi u kohabitacijama, tj. alternativnim partnerstvima (predbračnim, postrazvodnim, LAT i dr.), uz širenje rađanja izvan braka, najpre u skandinavskim zemljama, a onda i u Velikoj Britaniji i Francuskoj (Fokkema & Liebroer, 2008, Bobić, 2003, 2004, 2006). Uzroci su, s jedne strane, sve kasnije osamostaljivanje i usporena tranzicija u

odraslost mladih (posebno u južnoj Evropi odnosno u Mediteranu), produženo življenje bez partnera (*single*), naročito izražena među muškom populacijom Severozapadne Evrope, ali i sve više (visoko) obrazovanje žena, rast njihove radne aktivnosti, i usmeravanja ka profesiji i karijeri. Noviji trendovi u oblikovanju životnih stilova razvijenih populacija Evrope i Amerike ukazuju da u savremenom društvu rađanje često prethodi partnerstvu, odnosno izgleda kao da je lakše odlučiti se na suživot sa detetom nego (i) sa partnerom.

Što se tiče razlika u režimima fertiliteta, u prvoj tranziciji rađanje se, predominantno odvija u okviru braka, relativno su niske prosečne godine prvog porođaja, kao i što je nizak udeo „sociološkog“ steriliteta odnosno retki su parovi i pojedinci koji se voljno odriču roditeljstva. Sa završetkom prve tranzicije 1960-ih u industrijalizovanom svetu završava se period visokih stopa rađanja u uslovima socioekonomskog rasta i širenja države blagostanja. Sledeća važna razlika dve tranzicije odnosi se na primenu kontraceptivnih metoda i njihove posledice. U prvoj tranziciji kontracepcija je bila neefikasna, dominira metoda „coitus interruptus-a“, posebno kod pripadnika nižih slojeva odnosno metoda „plodnih dana“ kod više obrazovanih, što je sve zajedno vodilo čestim kontraceptivnim greškama i neplaniranim trudnoćama, koje su sa svoje strane, pak, održavale poželjan nivo rađanja i obnavljanja. Drugu tranziciju oličava masovna upotreba „perfektno“ tj. sigurne, efikasne kontracepcije, pilule, intrauterine spirale i hormonska sredstva, što ne samo da omogućava planiranje rađanja, već i potpuno eliminisanje neželjenih trudnoća. Samim tim odustaje se od sklapanja „brakova na brzinu“, iniciranih začecem, pre svega na Zapadu, sa izuzetkom Japana, Singapura, Južne Koreje, gde se ova praksa (*shotgun weddings*) održala do danas na uštrb retkih kohabitacija. Seksualna revolucija označava odvajanje seksualnog zadovoljstva od braka, što je bilo moguće ne samo usled kontraceptivne revolucije, već i ideja slobodne ljubavi u vreme hipi pokreta iz 1970-ih godina, kao i feminističkom pobunom protiv svih oblika opresije nad ženama, odnosno rodne neravnopravnosti. Istaknut je cilj autonomije žena, koja podrazumeva ne samo ekonomsku samostalnost, tj. kontrolu nad vlastitom biografijom, nezavisno od muža, oca, tj. porodice i domaćinstva, već i biološku emancipaciju, slobodno raspolaganje sopstvenim telom i pravo na abortus. Tako je osnovna odlika fertiliteta u drugoj tranziciji – odlaganje, pomeranje, pa i odustajanje od rađanja, što je prouzrokovalo konstantno nedovoljno rađanje i negativan prirodni priraštaj. Kao posledica pomeranja prosečnih godina rađanja prvog deteta, rehabilitacija rađanja posle 30-te godine je u većini zapadnoevropskih i južnoevropskih zemalja gotovo nemoguća. Naime, pri sadašnjim stopama ukupnog fertiliteta ispod 1,5, u pojedinim zemljama, na primer u Italiji oko 20% žena će, po izlasku iz reproduktivnog perioda, ostati bez dece (Leastheaghe, 2010). Trend nedovoljnog rađanja, koji tvorci teorije Listidž i Van de Ka nisu uopšte mogli predvideti onda kada su je postulirali 1980-ih godina, ne samo da će se nastaviti i u budućnosti, već će predstavljati jednu od osnovnih odlika novog demografskog

režima 21. veka. Van de Ka je fertilitet u postmodernom društvu nazvao „derivativnim“, tj. proizvodom „produženog procesa samopreispitivanja potencijalnih roditelja...u kome će par prosuđivati na osnovu različitih direktnih i oportunitetnih troškova, s tim da će im ideja vodilja biti samoprocenjivanje odnosno odgovor na dilemu: „da li će začecé i rađanje biti odraz samoispunjenja“ (Van de Kaa, 2004); (slika 1).

Slika 1. Dvostruki efekat faktora povezanih sa DDT na ukupni fertilitet

Izvor: (Leastheghe, 2010: 233)

Manjak prirodnog obnavljanja stanovništva ili eventualnu pretnju depopulacijom, one države koje imaju vitalne privrede i otvorena društva kompenzuju osloncem na internacionalne migracije, tj. njihovim podsticanjem, kontrolom i usmeravanjem⁶.

⁶ Sa preko milion useljenih ljudi godišnje, SAD su primer savremene populacije koja imigracijom obezbeđuje optimalan rast i (stacionarnu) starosno polnu strukturu stanovništva, povoljnu stopu fertiliteta i sl. (Đurđev, 2004). Međutim, suprotan primer pruža čuveni „korejski sindrom“, koji upozorava na problematičnost migracija kao rešenja. Naime, ako bi Koreja želela da održi sadašnji koeficijent zavisnosti od 10 zaposlenih na 1 izdržavanog stanovnika, ona bi do 2050. kontinuirano morala da „uvozi“ migrante, pa bi njena ukupna populacija do tada dostigla 6,2 milijardi ljudi, što bi, po Kolemanu, značilo da bi svi trebalo da se tamo odselimo (Coleman, 2002)! Osim toga, i sami

Osim u demografskom pogledu dve demografske tranzicije bitno se razlikuju i u istorijsko kontekstualnim prilikama, koje determinišu populacionu dinamiku. U slučaju većine evropskih zemalja u periodu 1860-1960, intenzivan ekonomski razvitak delovao je podsticajno ne samo na porast produktivnosti i životnog standarda, širenje obrazovnih, zdravstvenih i ustanova socijalne zaštite, već i na poboljšanje uslova stanovanja u rastućim urbanim centrima. Sistem socijalne sigurnosti počivao je na mreži političkih, religioznih i društvenih institucija (partije, sindikati, državni aparat, vojska, crkva, mediji, novine, socijalna zaštita), a osnovna društvena vrednost je bila solidarnost i altruizam. Naročito je crkva branila svetost braka i konjugalne porodice kao prve linije odbrane od socijalnih bolesti modernog društva, povezanih sa gradskim načinom života i širenjem ateizma. Sekularne ideologije, bilo liberalne ili socijalističke, takođe su isticale nuklearnu porodicu kao vrhunsko društveno dobro, jer su u njoj videle idealnu zaštitu od prostitucije, bede i drugih patoloških pojava 19. veka i najprirodniju sredinu za očuvanje humanih vrednosti i zajedništva. „Mudar brak“ je podrazumevao porodični model muža koji zarađuje i izdržava ženu i decu, dok se žena posvećuje brizi i staranju o porodici i domaćinstvu. Taj model se od viših klasa proširio na radničke slojeve i predstavljao optimalan model funkcionisanja industrijskog društva na zapadu, dok je na istoku Evrope i u SSSR-u dvojnost dohotka muža i žene bila nužnost održavanja domaćinstva u komandno planskim sistemima i ekonomijama nestašica, tj. niskog životnog standarda i sužene lične potrošnje.

U drugoj tranziciji ili drugoj modernizaciji, političke partije, sindikati, profesionalna udruženja i lokalne zajednice gube značaj za formiranje socijalnog kapitala u korist ekspresivnijih ličnih veza kroz neformalna okupljanja (fitnes klubove, prijateljstva i meditativne krugove, Leastheghe, 2010). U porodici osnovni postulat vaspitanja nije više razvoj poslušnog, pristojnog pojedinca, već kreativne ličnosti koja će razvijati sve svoje kapacitete i potencijale. Rodna ravnopravnost i simetrija muško ženskih uloga se podrazumevaju, a generalno raste opozicija autoritetima, te se o svim aspektima rada, slobodnog vremena, porodice, uređenja doma i prostora mora pregovarati i usaglašavati. Generator ovih demokratskih vrednosnih promena su strukturalne varijable: porast obrazovanja, širenje kreativnih poslova i profesionalizma, jačanje bazične demokratije (*grassroots democracy*), opadanje uloge društvenih institucija i lokalnih zajednica, snažan uticaj mas medija, komunikacija i elektronskih informacija, kao i povećanje globalne geografske mobilnosti⁷. Prema tome, budućnost je potpuno otvorena, neizvesna i nepredvidiva.

migranti vremenom stare, pa ih je potrebno zameniti novim kontingentima radnika, zatim, adaptirati socijalne službe njihovim potrebama i sl.

⁷ Nedavno održani sastanak Evropskog udruženja za sociologiju u Wiesbadenu, 16-18. septembra 2010, bio je posvećen ponovnom promišljanju intimnosti i porodice u svetlu međunarodnih migracija (*Geographical Mobility and Family Life*), s obzirom da su se pojavile nove kategorije mobilnih profesionalaca koji sa svojim partnerima ili porodicama provode samo vikende (*shuttlers*), odnosno

Tabela 1. Pregled demografskih i socijetalnih karakteristika povezanih sa prvom i drugom demografskom tranzicijom u Zapadnoj Evropi

PRVA DEMOGRAFSKA TRANZICIJA	DRUGA DEMOGRAFSKA TRANZICIJA
1. Brak	
<ul style="list-style-type: none"> - Porast udela lica koja sklapaju brak, uz opadanje prosečne starosti ulaska u prvi brak - Niska ili redukovana kohabitacija - Malo razvoda - Visok udeo ponovnog sklapanja braka 	<ul style="list-style-type: none"> - Opadanje udela lica u braku, uz povećanje prosečne starosti stupanja u prvi brak - Porast kohabitacija (predbračnih i postrazvodnih) - porast razvoda, raniji razvodi - opadanje ponovnog sklapanja braka (<i>remarriage</i>) nakon razvoda ili smrti supružnika
2. Fertilitet	
<ul style="list-style-type: none"> - Opadanje bračnog fertiliteta preko redukcije rađanja u kasnijim godinama i snižavanja prosečne starosti prvog porođaja 	<ul style="list-style-type: none"> - Dalje opadanje rađanja preko odlaganja, povećanja prosečnih godina kod prvog rađanja, strukturalno nedovoljno rađanje (ispod nivoa potrebnog za prosto obnavljanje stanovništva)
<ul style="list-style-type: none"> - Neuspešna ili nedostupna moderna kontracepcija, kontraceptivne greške 	<ul style="list-style-type: none"> - Efikasna kontracepcija (izuzev kod nekih naročitih socijalnih slojeva)
<ul style="list-style-type: none"> - Opadanje vanbračnog fertiliteta, ali ne nužno i kod tinejdžerki 	<ul style="list-style-type: none"> - Porast rađanja izvan braka zbog toga što kohabitacija postaje okvir roditeljstva
<ul style="list-style-type: none"> - Nizak nivo neradaanja među bračnim parovima 	<ul style="list-style-type: none"> - Porast neradaanja među parovima (sociološkog steriliteta)
3. Socijetalni okvir	
<ul style="list-style-type: none"> - Dominacija osnovnih potreba (i reda): dohodak, radni uslovi, stanovanje, zdravlje, obrazovanje, socijalna zaštita (solidarnost je osnovna društvena vrednost) 	<ul style="list-style-type: none"> Širenje potreba „višeg reda“: lične autonomije, samoaktuelizacije, lične ekspresije u radu i u socijalizaciji, bazična demokratija (<i>grassroots democracy</i>), priznanje od strane drugih; tolerancija je osnovna vrednost
<ul style="list-style-type: none"> Porast učešća u političkim, građanskim i lokalnim mrežama; jačanje socijalne kohezije 	<ul style="list-style-type: none"> Opadanje angažovanja pojedinca u građanskim i lokalnim mrežama, socijalni kapital se preusmerava ka ekspresivnim i ličnim (afektivnim) oblicima, opadanje socijalne kohezije
<ul style="list-style-type: none"> Snažan sistem društvenih normi i pravila ponašanja, koji usmerava država i crkva; prvi talas sekularizacije; dominacija društvenih i političkih grupa („stubova“) 	<ul style="list-style-type: none"> Povlačenje države, drugi talas sekularizacije, seksualna revolucija, protivljenje autoritetu, opadanje uticaja političkih grupa („stubova“)
<ul style="list-style-type: none"> Segregacija rodni uloga, familističke politike, promocija buržoaskog porodičnog modela sa dominantnom muškom platom (<i>breadwinner</i>), <i>embourgeoisement</i> 	<ul style="list-style-type: none"> Porast simetrije u rodni ulogama, ekonomska samostalnost žena
<ul style="list-style-type: none"> Prelazi u životnom toku „po redosledu“, „mudar brak“, dominacija jednog modela porodice 	<ul style="list-style-type: none"> Fleksibilna organizacija životnog toka, različiti životni stilovi, otvorena budućnost

Izvor: Leastheaghe (2010: 246)

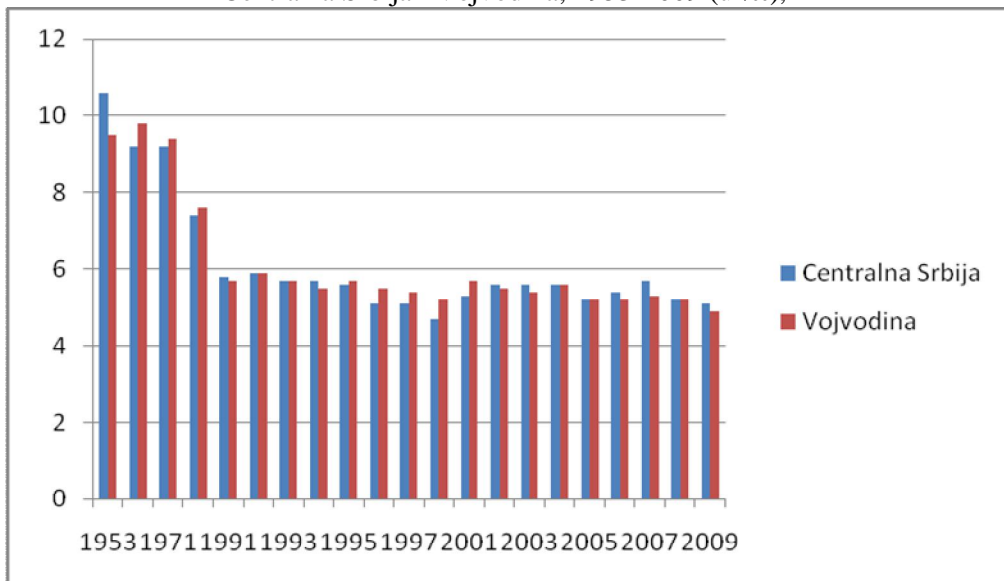
često su prinuđeni da tokom godine prenoće u drugom mestu ili državi (*overnighters*) zbog rada ili su, pak, izrazito mobilni na dnevnom nivou, i putuju najmanje 50km do radnog mesta i nazad (*commuters*).

Nupcijalitet

U narednim poglavljima primenićemo napred navedeni teorijski okvir na analizu bračne dinamike stanovništva Srbije, s ciljem da procenimo u kojoj meri se populacija pomerila od prve ka drugoj tranziciji, tj. drugoj modernizaciji.

Analiza nupcijaliteta u Srbiji, tj. centralnoj Srbiji i Vojvodini na bazi podataka o opštoj stopi, prosečnim godinama sklapanja braka i ukupnoj prvoj bračnosti (grafikon 2, 3, 4, 5, tabela 2), nedvosmisleno pokazuje opadanje univerzalnosti braka, odnosno odlaganje unija i značajno smanjenje šansi da će pojedinac tokom života uopšte sklopiti (bar jedan) brak, što odgovara modelu zapadnih zemalja u odmakloj DDT (tabela 2, grafikon 2). U prvoj dekadi trećeg milenijuma došlo je do blage rehabilitacije nupcijaliteta, najverovatnije kao posledica kompenzacije iz 1990-ih, tj. dejstva kohortnog efekta odloženih brakova, koji su sklapani nakon demokratskih političkih promena i postepenog ekonomskog oporavka, da bi već krajem prve decenije 21. veka ponovo došlo do njegovog opadanja.

Grafikon 2. Opšta stopa sklapanja braka,
Centralna Srbija i Vojvodina, 1953-2009 (u ‰),

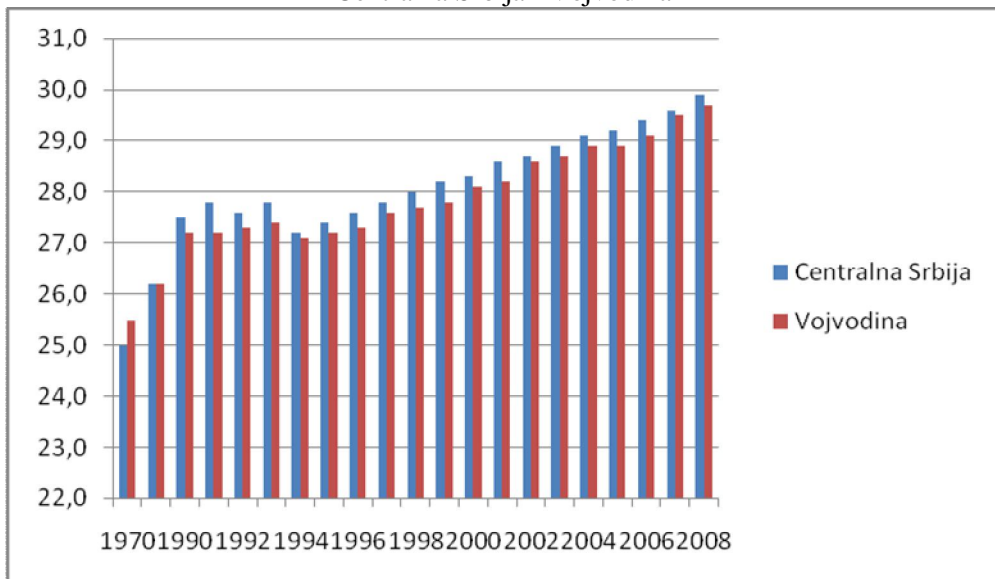

Kod prosečne starosti pri stupanju u brak, treba imati na umu da je ovo obeležje u bliskoj vezi sa osobinama socijetalnog konteksta, zatim uže regionalnim odlikama, specifičnim rodnim režimom, kao i dominantnim normama o rađanju (u braku ili izvan njega). Odlaganje braka povlači odlaganje rađanja, posebno u

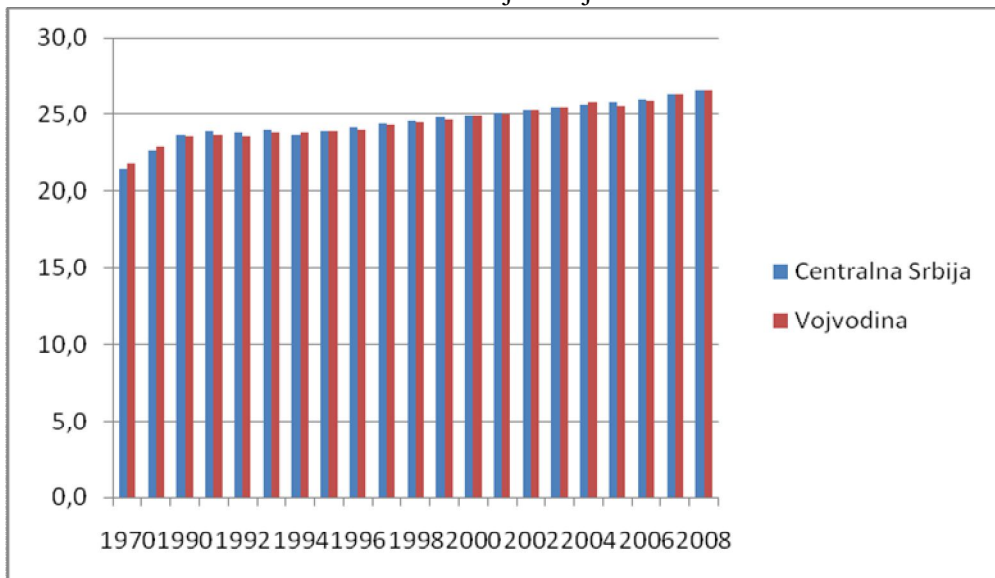
društvima u kojima je brak i dalje okvir reprodukcije, a starost žena od 23,5 godine pri prvom porođaju, uzima se kao prag prelaza od prve ka drugoj tranziciji (Bobić, 2006, 2007). Pri tome, u društvima centralne i istočne Evrope, usled delovanja strukturnih barijera (nizak standard, visoka nezaposlenost, siromaštvo, manjak stanova, odsustvo šire socijalne zaštite, kao i podrške zaposlenim majkama, perzistirajućeg patrijarhata, i sl.) više se radi o nemogućnosti realizacije ciljeva, tj. o nužnosti odlaganja, pa i odustajanja od unija, a ne toliko o svesnom biranju njihovog kasnijeg modeliranja (kao na Zapadu), gde je stanovništvo zahvaćenije postmaterijalizmom. Na Zapadu se nakon ulaska u četvrtu deceniju života ne samo „hvata korak“, već se i ostvaruju relativno povoljni efekti rađanja višeg pariteta, što je omogućeno, ne samo odgovarajućim merama država u korist dece i zaposlenih roditelja, već i rodnom fleksibilnošću i egalitarnošću rodnih uloga kako u javnoj, tako i u privatnoj sferi (Holandija, Švedska, Velika Britanija, Finska, Danska i Francuska, up. sliku 1).

Kada je reč o drugoj tranziciji, videli smo napred da se tu radi o izdvajanju dva dominantna trenda, širenju kohabitacija i izvanbračnog rađanja. Dok je na Zapadu, prvo opšteusvojena praksa kohabitacija (pre i posle braka), odnosno pluralitet životnih stilova, pa se potom proširilo i vanbračno roditeljstvo, dotle je zemlje centralne i istočne Evrope, kao i Srbiju, počev od raspada socijalizma, zahvatio trend skoka rađanja izvan braka, u uslovima gotovo odsutne postmoderne diverzifikacije tipova domaćinstava (mladih), a posebno kohabitacija. Očito je da na Istoku Evrope kohabitacije nailaze na iste prepreke kao i bračne unije, osamostaljenje mladih je strukturno otežano, a porast vanbračnog fertiliteta još uvek nije dovoljno rastumačen, osim što se pretpostavlja da je reč o suživotu majki i deteta (dece) koje ili nemaju partnera, ili pak ne žive sa njim iz nekog razloga. Majke dece rođene van braka, možda, žive same, ali verovatnije sa roditeljima i drugim srodnicima, u okviru proširenih i složenih domaćinstava, kakvih je u Srbiji skoro jedna trećina, posebno u gradovima. Takođe, moguće je da se nakon rađanja deteta, roditelji venčavaju, tako da dete kasnije odrasta u dvoroditeljskoj porodici, no o svemu tome nam zapravo nedostaju produbljena empirijska istraživanja. Dalje, da li se tu radi o potencijalno novim ponašanjima i nestandardnim životnim opcijama žena i muškaraca koji su, u sadašnjem trenutku nedovršene ekonomske tranzicije, prikriveni nosioci postmodernizma ili se, pak, radi o nekom više tranzicionom fenomenu, ostaje da pokaže neko buduće vreme (Petrović, 2009). Moguće je, takođe, da su se postmoderne vrednosti sa Zapada proširile na Istok (i daleki Istok) brže od druge modernizacije ekonomije, politike i društvenih institucija, i to zahvaljujući umreženom svetskom društvu, brzom prodoru informacija i komunikacija, uticaju sredstava masovnih komunikacija.

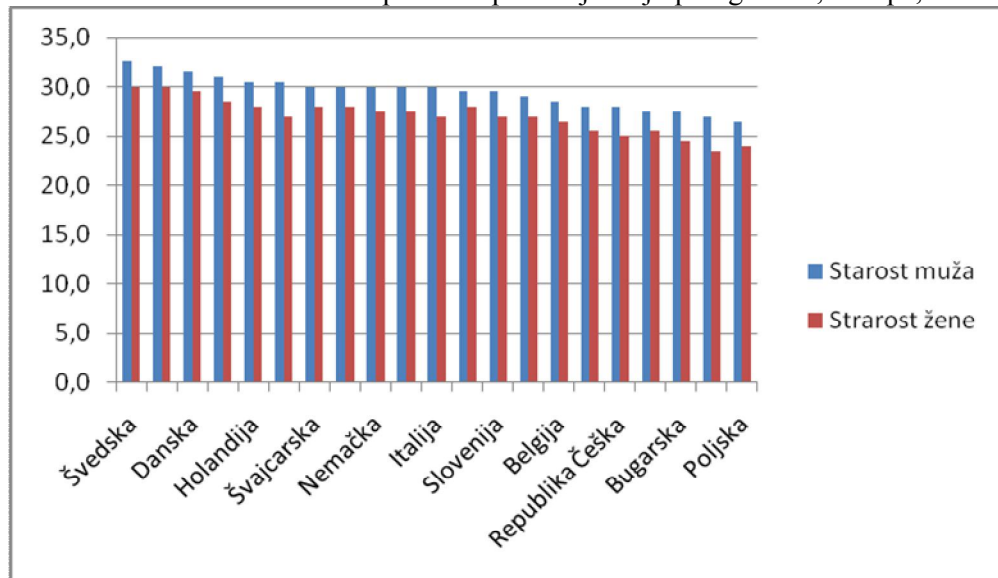
Grafikon 3. Prosečna starost muža pri zaključenju prvog braka,
Centralna Srbija i Vojvodina

Grafikon 4. Prosečna starost žene pri zaključenju prvog braka,
Centralna Srbija i Vojvodina

Grafikon 5. Prosečna starost supružnika pri zaključenju prvog braka, Evropa, 2003.

Napomena: Države su rangirane prema prosečnoj starosti stupanja u brak za muškarce.

Izvor: Eurostat.

Iz gore navedenih, kao i drugih komparativnih podataka o bračnosti (Bobić, 2010a), može se zaključiti da se stanovništvo Vojvodine i centralne Srbije najviše približilo populacijama zapadne Evrope, odnosno da se udaljilo od drugih zemalja postsocijalističke transformacije (Češka, Bugarska, Poljska), posebno nakon političkih promena iz 2000. To se vidi iz porasta prosečne starosti pri formiranju unija za muškarce i za žene, kao i opadanja univerzalnosti braka, merene preko stope ukupne prve bračnosti (teorijskih šansi sklapanja prvog braka, tabela 2)⁸.

⁸ Poslednji podaci iz ove tabele odnose se na zajedničku državu Srbije i Crne Gore iz 2000. godine, ali se s pravom može pretpostaviti da je od tada do danas ovaj pokazatelj još više snižen, imajući u vidu veliki porast lica koja nisu nikada sklopila brak (celibatera) u godinama njegovog najčešćeg sklapanja, posebno kod muškog stanovništva (Bobić, 2007a).

Tabela 2. Stopa ukupne prve bračnosti za žene (mlađe od 50 godina),
izabrane zemlje Evrope, 1960-2003.

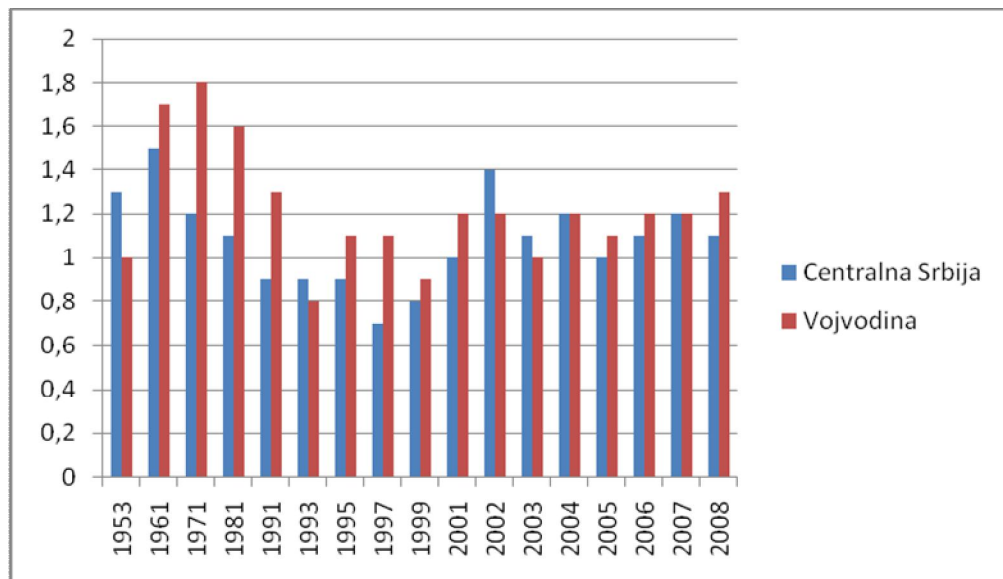
	1960	1970	1980	1990	1995	2000	2002	2003
Austrija	1.03	0.91	0.68	0.58	0.57	0.55	0.50	0.51
Belgija	1.05	0.98	0.77	0.72	0.57	0.51	0.46	...
Bugarska	1.05	0.97	0.97	0.90	0.55	0.53	0.47	0.51
Češka Republika	1.04	0.91	0.90	1.02	0.50	0.50	0.48	0.45
Danska	1.01	0.81	0.53	0.60	0.65	0.73	0.73	0.69
Finska	0.96	0.94	0.67	0.58	0.57	0.62	0.64	0.61
Francuska	1.03	0.92	0.71	0.56	0.50	0.61	0.58	0.57
Grčka	0.79	1.06	0.87	0.72	0.75	0.54	0.64	...
Holandija	1.05	1.06	0.68	0.66	0.53	0.59	0.59	0.56
Hrvatska	0.91	0.87	0.79	0.70	0.63	0.65	0.69	0.68
Irska	0.93	1.08	0.83	0.70	0.59
Italija	0.98	1.01	0.78	0.69	0.63	0.64	0.62	...
Madarska	0.99	0.97	0.89	0.77	0.56	0.49	0.47	0.47
Norveška	1.04	0.96	0.65	0.58	0.54	0.60	0.56	0.53
Poljska	...	0.91	0.90	0.91	0.67	0.63	0.57	0.56
Rumunija	1.15	0.82	1.02	0.92	0.73	0.64	0.66	0.69
Ruska Federacija	1.18	1.06	1.06	1.00	0.75
Slovačka Republika	1.03	0.86	0.87	0.96	0.58	0.52	0.50	0.50
Srbija i Crna Gora	0.89	0.92	0.82	0.77	0.78	0.68
Slovenija	...	0.96	0.79	0.51	0.51	0.45	0.43	0.42
Španija	1.00	1.01	0.76	0.69	0.60	0.63	0.60	...
Švajcarska	0.96	0.87	0.66	0.74	0.64	0.64	0.65	0.63
Švedska	0.95	0.62	0.53	0.55	0.44	0.53	0.49	0.51
Ujedinjeno Kraljevstvo	1.04	1.04	0.76	0.62	0.54	0.54

Izvor: Savet Evrope, 2004.

Divorcijalitet

Za analizu karakteristika i modela bračnosti jedne populacije, važan pokazatelj predstavlja i proces razvoda braka. Fenomen razvoda braka u Srbiji posmatraćemo preko promena: opšte stope razvoda, starosti supružnika prilikom razvoda, kao i koeficijenta divorcijaliteta.

Grafikon 6. Opšta stopa razvoda braka, Centralna Srbija i Vojvodina, 1953-2008 (u ‰)

Jedna od karakteristika bračnog ponašanja stanovništva Srbije (po kojoj ona odstupa i/ili kasni za drugim evropskim zemljama koje je zahvatio talas DDT) jeste održavanje konstantno niskih stopa razvoda braka tokom dugog vremenskog perioda. Kao što se vidi iz grafikona 6, stope razvoda braka su niske u celom posmatranom periodu i odgovaraju nivou zemalja Mediterana, gde je, kako smo videli, razvod legalizovan tek 1970-ih. Tokom 1990-ih u Srbiji je zabeležen čak pad razvoda kao posledica društvene krize, raspada i sistemskog sloma. U tim godinama, razvod je predstavljao visoki rizik koji bi ugrozio već ionako vulnerabilan društveni status osiromašenog stanovništva, posebno srednjih i nižih slojeva, koji su uz to morali da prihvate veliki broj izbeglog i raseljenog stanovništva iz bivših republika i sa Kosova i Metohije. Umesto da se bave svojim odnosima i kvalitetom svakodnevice, u uslovima ekonomske blokade i sankcija međunarodne zajednice, članovi porodica, neretko i penzioneri, radili su dodatne poslove u sivoj ekonomiji, ne bi li osigurali opstanak, posebno u vreme devedestih godina prošlog veka. Tako je došlo do prinudnog konzerviranja braka i porodice, zamrzavanja konflikata i blokiranja transformacionih procesa u smislu formiranja egalitarnih relacija i emotivnih zajednica supružnika, roditelja i dece, starijih i mlađih generacija (Bobić, 2003, 2004, Milić, 2010). Ipak, s intenziviranjem ekonomske transformacije posle 2000. godine nastaje deblokada ovog procesa, što se iskazuje ne samo u odlaganju formiranja unija, već i u rastu koeficijenta razvedenosti (grafikon 7), tako da se u

Srbiji na 100 sklopljenih, 20 brakova razvodi, odnosno na svakih 5 sklopljenih jedan se raspada.

Grafikon 7. Koeficijenti divorcijaliteta,
Centralna Srbija i Vojvodina, 1971-2008. (u %)

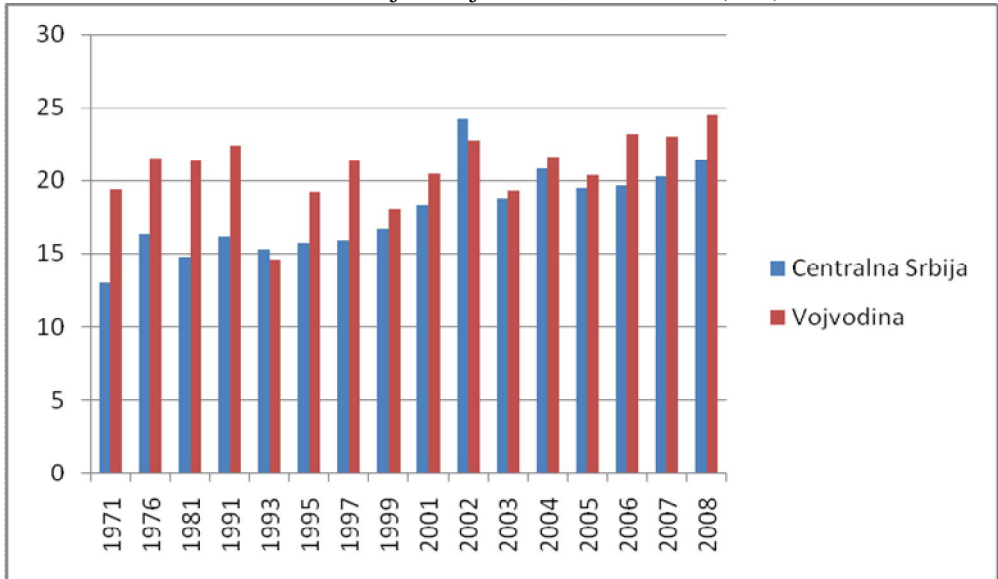

Tabela 3. Prosečna starost supružnika pri razvodu braka,
Centralna Srbija i Vojvodina, 1971-2008.

		<i>Starost muža</i>												
		1971	1981	1991	1993	1995	1997	1999	2001	2002	2003	2004	2005	2006
2007	2008													
Centralna Srbija		35.6	37.5	38.8	38.6	39.3	39.5	39.0	40.4	40.7	40.6	40.8	41.6	41.2
		41.8	41.7											
Vojvodina		37.1	37.4	39.1	39.0	39.2	39.9	40.2	40.6	41.2	40.8	41.6	41.4	41.7
		41.6	42											
		<i>Starost žene</i>												
Centralna Srbija		32.5	34.2	35.5	35.1	35.8	35.9	36.7	37.0	37.3	37.2	37.5	38.0	37.6
		38.0	38.1											
Vojvodina		33.5	34.2	35.9	35.5	35.7	36.4	36.6	37.1	37.7	37.4	38.1	38.0	38.0
		38.2	38.3											

Izvor: Demografske statistike odgovarajućih godina, SZS, Beograd, RZS, Saopštenje, 2008, 2009.

Prosečna starost supružnika pri razvodu braka je u kontinuiranom porastu tokom više decenija. Njegov rast je delimično usporen tokom poslednje decenije XX

veka, da bi se od 2000-ih nastavio uzlazni trend. Podaci tabele 3 govore u prilog odlaganju razvoda što je naravno, pod uticajem kasnijeg sklapanja braka i starenja ukupnog kao i stanovništva u bračnom uzrastu. Dok je tokom sedamdesetih godina, prosečna starost supružnika prilikom razvoda braka u Centralnoj Srbiji iznosila 35.6 godina (odnosno 37.1 u Vojvodini), a za ženu 32.5 (odnosno 33.5), 2008. godine je došlo do porasta od čitavih 6 godina za muškarce (41.7 u Centralnoj Srbiji, 42 godine u Vojvodini), odnosno preko 5 godina za žene (38,1 u Centralnoj Srbiji, 38.3 u Vojvodini), što je povezano sa trendom odlaganja brakova.

Fertilitet

Fertilitet stanovništva Srbije je u konstantnom padu, počev od polovine prošlog veka pa sve do danas. Za oko šest decenija rađanje je u Srbiji smanjeno od preko troje dece na jednu ženu na samo 1,4 krajem prve decenije 21. veka⁹. Rađanje daleko ispod potreba prostog obnavljanja stanovništva obeležava demografsku sadašnjost i prošlost centralne Srbije i Vojvodine. Srbija se svrstala u kategoriju niskofertilitetnih područja još početkom sedamdesetih godina XX veka, kada je pređen prag nedovoljnog rađanja. Stopa ukupnog fertiliteta bila je 1971. za oko 15% niža od potreba proste zamene generacija u centralnoj Srbiji odnosno za oko 20% u Vojvodini. Na tom nivou se fertilitet održavao sledećih dvadesetak godina, da bi tokom 1990-ih došlo do daljeg snižavanja, sa 1,73 na 1,40 u centralnoj Srbiji, odnosno sa 1,72 na 1,43 u Vojvodini (Rašević, 2007).

Kao determinante niskog nataliteta u literaturi se navode demografski razlozi: promene u starosno polnom sastavu ukupnog stanovništva, a posebno starosnom sastavu reproduktivnog kontingenta (žena starih 15-49 godina), kao posledica kontinuiranog snižavanja rađanja, ali i smrtnosti, zatim migracija (posebno u manjim populacijama). Drugo su tzv. sociokulturni odnosno strukturalni razlozi (širenje obrazovanja i zapošljavanja žena, promene u modelima braka i porodice i sl.), ali i širenje moderne kontracepcije i kontrole začeca i rađanja, odnosno odvajanje reprodukcije od seksualnosti. Evropski demografi upozoravaju da je stopa ukupnog fertiliteta od 1.3 dece po ženi kritična granična tačka od niskog ka najnižem niskom fertilitetu (*lowest low fertility*), te da kada se ova linija pređe, teško da se može postići njegovo rehabilitovanje. Odlaganje rađanja, odnosno rađanje posle 30-te godine neće biti u stanju da nadoknadi kohortne efekte, odnosno izgubljeno rađanje u optimalnom životnom dobu u uzrastu od 20-24. godine. Upravo to se dogodilo Srbiji, tj. odlaganje rađanja u optimalnoj dobi života je, uz pad stope ukupnog fertiliteta za oko 30% ispod potrebnog, bilo najveća cena koja je plaćena tokom 1990-ih (Rašević, 2006, 2007).

⁹ Ispod 2,15 dece po ženi, koliko je dovoljno za prostu zamenu generacija i prirodno obnavljanje populacija.

U proteklih nekoliko decenija, obrasci partnerstava i životnih aranžmana su se značajno promenili u većini evropskih zemalja i Severnoj Americi. Kao što smo napred napomenuli, druga demografska tranzicija se u zemljama „predvodnicama“ (Skandinaviji, Holandiji, Velikoj Britaniji) odvijala tako da su se prvo proširile kohabitacije, od početka 1980-ih, a potom i vanbračno roditeljstvo, tj. rađanje među licima koja nisu u braku (u kohabitaciji). U Sjedinjenim Američkim Državama, kohabitacije su danas postale u toj meri opšta pojava da većina brakova prvog i višeg reda započinje kohabitacijom (Waite, 2005). Međutim, dok su u Evropi vanbračni roditelji najčešće nevenčani partneri koji žive zajedno u kohabitaciji, u SAD-u su to češće jednoroditeljske porodice, bilo žena koje žive same ili sa srodnicima (roditeljima), učestalije su među crncima, nižeobrazovanim i siromašnijim slojevima (Booth and Crouter, 2005).

Tabela 4. Udeo kohabitacija po polu na početku trećeg milenijuma, izabrane zemlje Evrope (u %)*

Država	Starost od 20 i više god.	Starost 20–34 god.	Država	Sva godišta od 20 godina starosti	Starost 20–34 god.
Austrija	6.5	13.7	Kipar	0.9	2.1
Belgija	6.4	5.2	Litvanija	4.1	8.3
Bugarska	4.2	2.8	Luksemburg	14.0	11.4
Češka Republika	2.9	4.2	Mađarska	6.3	11.5
Danska	11.5	28.6	Malta	2.1	0.8
Estonija	11.8	23.5	Nemačka	5.3	13.6
Finska	11.8	28.3	Norveška	10.7	22.7
Francuska	14.4	21.8	Poljska	1.3	1.9
Grčka	1.7	3.1	Rumunija	4.3	7.4
Holandija	9.3	21.9	Slovenija	5.4	8.8
Irska	5.9	13.4	Španija	3.3	5.5
Italija	2.0	3.0	Ujedinjeno Kraljevstvo	8.7	22.2

Napomene: * Podaci za Estoniju i Finsku su iz 2000. god; za Austriju, Dansku, Grčku, Holandiju, Italiju, Kipar, Litvaniju, Luksemburg, Mađarsku, Norvešku, Španiju i UK iz 2001. god; za Irsku, Poljsku, Rumuniju i Sloveniju iz 2002; za Belgiju, Bugarsku, Francusku, Luksemburg i Maltu iz 2007. god.

Izvor: OECD Family Database

Kao što se vidi iz tabele 4, gotovo u svim državama, kohabitacija je najrasprostranjenija u starosnoj grupi od 20. do 34. godine. U severnoevropskim

zemljama ovaj životni stil je veoma popularan, tako da u Danskoj, Estoniji, Finskoj, Norveškoj i Holandiji tako živi između petine i četvrtine lica u ovim generacijama. Takođe, kohabitacijama su veoma naklonjeni i Francuzi (skoro petina populacije) i Britanci (22.2%). S druge strane, kohabitacije su manje rasprostranjene u zemljama mediteranskog basena, u Grčkoj (3.1%), Italiji (3%), Kipru (2.1%), Malti (0.8%) i Španiji (5.5%), mada su i tu beleži postepeni porast. Kohabitacije su retke i u bivšim socijalističkim državama Bugarskoj (2.8%), Češkoj (4.2%) i Poljskoj (1.9%). Kao posredni pokazatelj rasprostranjenosti kohabitacija, u odsustvu zvanične statistike i sistematske registracije ovih aranžmana, najčešće se koriste podaci o rasprostranjenosti višečlanih neporodičnih domaćinstava. Tako u Srbiji, podaci popisa iz 2002. godine ukazuju na njihovu minimalnu rasprostranjenost, svega 1.7% (Bobić, 2006), što je potvrđeno i u reprezentativnom istraživanju ISI iz 2003. (Bobić, 2004).

Osim poslednjeg, u literaturi se i nivo vanbračnih rađanja uzima kao posredni pokazatelj alternativnih formi partnerstva. U Evropi su, s jedne strane, prisutne države u kojima je incidencija vanbračnog rođenja češća od rođenja unutar bračne zajednice. Tako je, primera radi, 2007. godine u Estoniji udeo vanbračnih rađanja iznosio 58.1%, u Švedskoj 54.7%, Norveškoj 54.5%, a u Bugarskoj 50.2% (up. i Penev i Stanković, 2010). S druge strane, najniže stope su zabeležene u Grčkoj – svega 5%, Azerbejdžanu 11.6% i Makedoniji 12.6%. U ostalim evropskim državama udeo vanbračnog fertiliteta se kreće od 20 do 40%, s tim da je najveći broj zemalja bliži gornjoj granici (Češka, Mađarska, Austrija, Portugal, Finska itd.), (*Eurostat, Population in Europe*, 2007). U poređenju sa drugim evropskim državama, u Srbiji je ova pojava umereno prisutna. Slično drugim bivšim socijalističkim državama, u vreme društvene transformacije, u Srbiji je značajno porastao broj i udeo vanbračnog rađanja, tako da se danas više od petine dece rađa izvan braka. To je posebno izraženo u Vojvodini, gde se svako četvrto dete rađa van bračne zajednice (garfikon 9). Trend porasta izvanbračnog fertiliteta je udvostručen, u odnosu na osamdesete godine XX veka i to u istom onom vremenu kada je trend bračnog fertiliteta značajno snižen. Tako je 2009. rođeno za dve trećine manje beba u braku u odnosu na 1950. (Penev i Stanković, 2010)¹⁰. Retki domaći autori – demografi koji su pisali o ovom fenomenu povezivali su ga sa nepovoljnim ponašanjem

¹⁰ Penev i Stanković (2010) smatraju da noviji trend vanbračnog rađanja u Srbiji nije ništa novo, već da je reč o nastavku tendencija od ranije prisutnog visokog vanbračnog fertiliteta iz 1950-ih. Pri tome, ipak, uočavaju dva trenda u kretanju ove pojave: snižavanje u periodu 1954-81. za trećinu, a potom porast od 65% od 1981-1991. Preračunavajući pojedinačna obeležja majki dece rođene van braka na osnovu demografske statistike 2009, autori izводе zaključke da je među njima visok udeo žena bez škole, odnosno nižeg obrazovanja (nepotpuna i potpuna OŠ), zatim: Romkinja, žena na selu, adolescentkinja i sl. Smatramo, međutim, da je bilo potrebno primeniti postupak standardizacije, odnosno ujednačiti brojevanje i procentualnu zastupljenost pojedinačnih grupa u posmatranoj populaciji (obrazovnih, ekonomskih, nacionalnih, rezidencijalnih), što bi vodilo ka valjanijem zaključivanju, odnosno eliminisalo bi uticaj veličine grupe, a istaklo „čisti“ uticaj ponašanja.

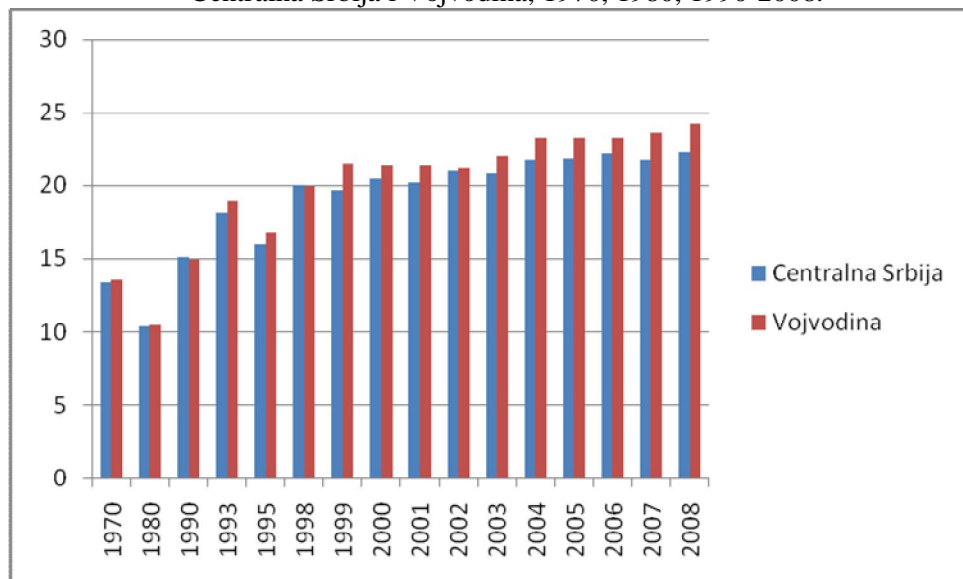
stanovništva u uslovima postsocijalističke tranzicije (Bobić, 2006), jer su ove (mlade) majke pod velikim rizicima (pada u siromaštvo, nezaposlenosti, prekida u obrazovanju i formiranju kulturnog i socijalnog kapitala i sl). Drugi smatraju, na osnovu isključivo statističkih analiza, a u odsustvu kvalitativnih studija i anketa, da je profil „prosečne“ majke vanbračnog deteta: mlada žena (21 godina), koja živi u gradu, ima srednju školu, nezaposlena je ili izdržavana (Penev i Stanković, 2010). Smatramo, međutim, da ne stoji jednoznačan zaključak autora da se radi o nastavku tendencije visokog vanbračnog fertiliteta prisutne polovinom prošlog veka, te da skorašnji trend nema kvalitativno drugačija obeležja.

Zastupnici DDT smatraju da je širenje vanbračnog fertiliteta solidan pokazatelj konačnog početka DDT i u onim populacijama gde on nije ranije registrovan (*late starters*). Među poslednje ubrajaju zemlje Mediterana, zatim centralne i istočne Evrope i bivše Sovjetske republike, ali i „tigrove“ Dalekog istoka (Japan, J. Koreja, Singapur, Hong Kong). Jednom započeti proces postmodernog demografskog preobražaja ne može se zaustaviti¹¹, a umesto njegovog preispitivanja i negiranja, po mišljenju Listidža, bolje je pozabaviti se posledicama koje ovaj razvitak već uveliko proizvodi, kao što su enormno starenje stanovništva, pojačane međunarodne migracije, uključujući i ilegalne, azilantske i sl, što sve stvara ogromne pritiske na državne budžete i institucije namenjene vulnerabilnim i socijalno isključenim grupama.

U pogledu kontrole rađanja, Srbija se još uvek pozicionira više u prvoj nego u drugoj demografskoj tranziciji. Abortus je najrašireniji oblik kontrole fertiliteta, a *coitus interruptus* glavni metod sprečavanja začeća, kod svih slojeva žena, nezavisno od starosti, bračnog stanja, broja prethodno rođene dece, obrazovanja, zanimanja, mesta stanovanja (Rašević, 1993). Ocenjuje se da je raširenost namernog prekida trudnoće u Srbiji endemskih razmera. Procenjena stopa ukupnog abortusa u 2006. iznosi 2,76 abortusa po ženi (Rašević, 2008), što Srbiju smešta u sam evropski, pa i svetski vrh. Istovremeno je upotreba efikasne, savremene kontracepcije retka kod žena u plodnim godinama kao i njihovih partnera (18,6%) i pored relativne dostupnosti, pa i raznovrsnosti sredstava (Rašević, 2008).

¹¹ Kao očigledan primer u literaturi se koriste slučajevi društava koja su uspešno završila postsocijalističku transformaciju (Slovenija, Češka, Mađarska), što se meri dostignutim nivoom BNP u odnosu na 1989. Kako se navodi, u tim zemljama se trendovi fertiliteta (i vanbračnog) i nupcijaliteta nisu vratili na nivoe pre društvenih promena krajem XX veka.

Grafikon 9. Udeo vanbračnih rađanja u ukupnom broju živorođenih (u %), Centralna Srbija i Vojvodina, 1970, 1980, 1990-2008.

Vrednosni profil stanovništva Srbije: usporena detradicionalizacija

U prilog zaglavljenosti ili blokiranosti postmodernog društvenog razvitka odnosno DDT u Srbiji svedoči i analiza vrednosnih preferencija stanovništva sprovedenog u okviru istraživanja porodica 2008, koje je realizovao Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, a čiji su rezultati srodni nalazima Centra za politikološka istraživanja i javno mnjenje Instituta društvenih nauka iz 2007¹².

Na osnovu analize empirijske evidencije, povoljnom se može oceniti tendencija otklona od „tvrđog“ tradicionalizma (patrijarhata) u vezi partnerstva i roditeljstva. Naime, zanemarljivo je mali broj „tvrđih“ konzervativaca (2,1%), dok se većina populacije polako pomera ka postmodernizmu, ali je „čistih“ postmodernista još uvek veoma malo (3,6%)¹³. Na sredini vrednosnog kontinuuma

¹² Oba istraživanja su koristila istu bateriju pitanja vezanih za brak i porodicu. Ovde dajemo samo interpretaciju dela rezultata istraživanja ISI FF iz 2008. na 1212 porodica mladih i starijih supružnika (Milić, 2010).

¹³ U drugom empirijskom istraživanju javnog mnjenja Srbije, starosti od 15-89 godina, Pavlović je utvrdio svega 6% postmaterijalista, 47% materijalista i isto toliko „mešanih“ (47%). On je, takođe, utvrdio da nema većeg pomaka ka postmaterijalizmu u Srbiji u vremenu postoktobarskih promena, tj. u periodu 2001-2007 (Pavlović, 2009).

nalaze se ispitanici čiji su profili *mešovina tradicionalizma sa elementima modernizma* (47,1%) i *modernista sa tradicionalnim primesama* (47,3%)¹⁴, što svedoči o veoma sporim ideacionim promenama u našem društvu, a tumači se usporenom modernizacijom, specifičnim prethodnim socijalističkim nasleđem, kulturno istorijskim specifičnostima ovoga prostora i sl. (Pešić, 2009), a sama porodica i domaćinstvo i dalje ostaju glavni generatori patrijarhalnih orijentacija kako u Srbiji, tako i na čitavom zapadnom Balkanu (ibidem)¹⁵.

Sasvim ukratko ćemo se osvrnuti na bitnije nalaze istraživanja ISI FF iz 2008, koji se tiču vrednosti povezanih sa brakom i porodicom (Bobić, 2010, Milić, 2010a). I u ovoj anketi na nacionalnom reprezentativnom uzorku, pokazuje se da su naše porodice veliki rasadnici tradicionalističke svesti, što se najviše ispoljava kod prilično rigidnog odnosa prema roditeljstvu, s tim da je odnos prema partnerstvu pretrpeo značajne (postmoderne) promene. *Postmodernizam* se iskazuje kod velikog protivljenja stavu da je „prirodno i razumljivo da muškarac ima više seksualnih sloboda“ (65,5%), dok je njegovih pristalica 20% (svaki peti ispitanik/ca). Kad je reč o autoritetu, većina se *ne slaže* da muškarac treba da ima „poslednju reč u braku“ (63%), dok je 10,2% neodlučnih. Više od polovine je protiv zabrane abortusa (55,4%), dok je 18% neodlučnih. Nije međutim, ni zanemarljiv broj (skoro trećina) koji se zalažu za zabranu (26,7%). Većina ispitanika se ne slaže sa stavom da su ljudi u braku generalno srećniji od neoženjenih/neudatih (54,2%), dok je svaki peti neodlučan/na (20,6%). Možda se u tom svetlu može razumeti i nalaz da gotovo 3/4 prihvata ideje o kohabitacijama tj. partnerstvima nevenčanih parova (71,1%)¹⁶. Ispitivana populacija u velikoj meri prihvata razvod. Postmoderan stav „kada par ne može da reši bračne probleme, najbolje je da se razvede“, prihvata većina ispitanika (49,3%), mada se trećina još uvek protivi razvodu kao opciji (33,1%).

Još uvek, većina ispitanika (59%) ne smatra da je brak kao institucija prevaziđen, dok je 23,2% protagonista postmodernog partnerstva, a neodlučnih je 17,6%. Zatim, patrijarhat se potvrđuje i u mnjenju da ako samo jedan supružnik radi, prirodnije je da to bude muškarac (56,8%), dok se samo trećina ne slaže sa njim.

¹⁴ Pod tradicionalizmom smo podrazumevali stavove koji odražavaju rodnu asimetriju, dominaciju patrijarhalnih vrednosti i izraženi autoritet muškarca u porodici. Modernisti su zagovornici radnog angažovanja i obrazovanja žena, opadanja patrijarhalnog autoriteta, komplementarnim sferama s tim što se žene suočavaju sa „duplim teretom“, dok su postmodernisti rodno egalitarni i fleksibilni, teže ravnopravnosti kako u privatnoj, tako i javnoj sferi, deljenom autoritetu i pregovaranju i dogovaranju oko svih bitnih sfera svakodnevice i individualnih biografija.

¹⁵ Istraživanja Svetske Studije Vrednosti (WVS) pokazuju da se najviše evropskih (razvijenih) populacija nalazi u klasteru mešanih materijalista i postmaterijalista (Pavlović, 2006).

¹⁶ Ovo je značajan skok u odnosu na nalaz reprezentativnog istraživanja ISI FF iz 2003. na teritoriji centralne Srbije i Vojvodine, kada je 58,4% ispitanika iskazalo prihvatanje kohabitacija (Milić et al, 2004.).

Izrazito jak tradicionalizam izražen je u stavu „Sloga i jedinstvo porodice treba uvek da budu iznad interesa i potreba svakog pojedinačnog člana“ koji zastupa ogromna većina ispitanika – čak 85,6%! Ovakav nalaz svedoči o snažnom zalaganju za grupnu koheziju, što je uzrok, ali i posledica strategija preživljavanja oslanjanjem na porodičnu grupu i njen socijalni kapital. *Tradicionalizam* (patrijarhalizam) se naročito ispoljio u stavovima vezanim za ideale ženstvenosti i potpune nuklearne porodice. Više od polovine parova zastupa stav „Žena je jedino ispunjena kad postane majka“ (56,7%), dok je po ovom stavu trećina modernista (27,2%), ali je i 16,1% ambivalentnih. Jak tradicionalizam je ispoljen kod stava „Za dete je neophodno da živi i sa majkom i ocem da bi srećno odrastalo“, koga zastupa čitavih 2/3 ispitanika/partnera, svaki deseti/a je neodlučan/a, a samo 13,1% izražava modernizam po tom pitanju. Nasuprot tome, *modernistička* orijentacija došla je do izražaja kod stavova o ulozi oca u porodici kao i kod procenjivanja uticaja ženinog zaposlenja na materinstvo. Tako, stav da „otac može isto tako dobro da vaspitava dete kao i majka“, zastupa čak 2/3 ispitanika ili 76,8%, što je dobar znak pomaka u ponašanju savremenog muškarca Srbije koji prestaje da bude samo partner, već postaje i roditelj (Milić, 2010). Shodno prethodnom stavu, više od polovine ispitanika (59,1%) protivi se tvrdnji da je „vrlo verovatno da će dete u predškolskom uzrastu čija je majka zaposlena, zbog toga trpeti posledice“, dok je tradicionalista u vezi s tim pitanjem - 22,2%. Više od polovine ispitanika/partnera (52,1%), protivi se tvrdnji da „brigom o deci prvenstveno treba da se bavi majka, pa tek onda otac“, neodlučnih je 9,3%, a konzervativaca, još uvek visokih 38,8%¹⁷.

Zaključna diskusija

Vratimo se na pitanje s početka ovoga teksta da li se, i u kojoj meri, može oceniti da je Srbija startovala na putu DDT? Smatramo da je teško ponuditi sasvim jednoznačan i potpuno precizan odgovor. Reč je o prostoru koji ni iz bliza nije homogen, te je teško suditi o globalnim promenama, posebno kada imamo u vidu razlike između velikih urbanih centara koncentracije stanovništva, kakvi su Beograd, Niš i Novi Sad i ostatka teritorije, posebno demografske i socioekonomske specifičnosti juga, istoka Srbije i sl, a potom i razlike u kulturno antropološkim strukturama (etničkim i drugim) užih regiona odnosno lokalnih zajednica. U tom smislu potrebna su nam istraživanja posebnih populacija, koja bi nam osvetlila „predvodnike“ u Srbiji i one koji su na začelju ili se, možda, i ne mogu podvesti

¹⁷ Na ovom mestu su iznete samo agregirane tvrdnje ispitanika/partnera, nezavisno od pola, starosti i drugih socioekonomskih varijabli, sa nepomenom da su žene generalno pokazale veću sklonost postmodernizmu od muškaraca. Pavlović je, pak, utvrdio da je starost ispitanika najjače korelisana sa prihvatanjem ove orijentacije, kao i mesto stanovanja, ali da jak uticaj imaju i varijable na koje su ukazala inostrana istraživanja (obrazovanje i visina porodičnih primanja). Na detaljnije upoznavanje sa rezultatima upućujemo na: Milić, A, (ur), 2010, kao i na tekstove Pavlović, Z, (2006) i (2009).

pod trajektoriju DDT. Treće, potrebna su nam kako dubinska tako i longitudinalna istraživanja koja bi temeljnije osvetlila neka ponašanja, recimo mladih sredovećnih generacija (urbane inteligencije), pod pretpostavkom da su ove kohorte, po svom biološkom i sociokulturnom kapitalu upravo nosioci postmodernizma. Zatim, bilo bi isto tako bitno ne samo temeljnije istražiti životni stil rastuće kategorije lica van braka (bez partnera ili sa partnerom), razumevanje razloga nestupanja u brak i rađanja, posebno višeg reda, kao i rađanja izvan braka (u kohabitacijama ili od strane samih majki, kao i odnos očeva prema deci i njima). Heuristički plodno bilo bi rastumačiti šta je od toga ponašanja - izraz nužnosti (reakcije na strukturne barijere), a šta je odraz samokritičkog preispitivanja i ličnog izbora, odnosno potrebe za otklonom od ranijih obrazaca i identiteta. Čini se da je nužno ponovno kvalitativno, a naročito longitudinalno istraživanje kohabitacija, koje su, prema dosadašnjim rezultatima u našoj sredini, relativno retko zastupljene, odnosno imaju značenje pretežno predbračnih aranžmana (Bobić, 2003, 2004, 2006, Babović, 2010). Kao poseban predmet istraživanja ističe se vanbračno roditeljstvo, što bi pokazalo ko su majke dece rođene izvan braka, da li je i to predbračni fenomen, tj. da li roditelji nakon rađanja sklapaju brak? Zatim, ako nemaju stalnog partnera, zašto se odlučuju na ovaj korak i da li se i u Srbiji kao i u zapadnim zemljama dešava da roditeljstvo ide ispred partnerstva, rađanje ispred braka? Ako su ove majke bez partnera, s kim žive, kakav je kvalitet života njih i njihovog potomstva, kakve su vrednosne orijentacije ovih žena, itd. Bez odgovora na sva ta relevantna pitanja, tj. samo na osnovu statističkih podataka, možemo samo posredno zaključivati da se Srbija, možda, može svrstati među zemlje CEI koje su označene kao *late starters* na trajektoriji DDT, odnosno da se nalazi u fazi početne „deblokade“, sa očekivanjem daljeg bržeg napredovanja uporedo sa drugom modernizacijom.

Na nedavnom međunarodnom naučnom skupu u Matici Srpskoj u Novom Sadu, novembra 2010, posvećenom održivom regionalnom demografskom razvitku Srbije, M. Bobić je u svom saopštenju zastupala tezu o nužnosti ubrzanja (post)modernizacijskih promena bračnosti, koje su ne samo u funkciji individualizacije i stabilizacije pluralnog, demokratskog i proevropskog društva, već, kako to teorija i praksa nedvosmisleno pokazuju, i povećanja nataliteta, što je neuralgična tačka ovog prostora unazad već više decenija (Mc Donald, 2000, Mason, K.O, 2001, Goldscheider et al, 2010, Dribe & Stanfors, 2010, Mills et al, 2008, Chesnais, J,C, 1996). U tom smislu relevantna su tri bitna strukturalna pravca akcije: ukidanje privatnog patrijarhata putem osnaživanja žena (karijerno obrazovanje i intenzivnije zapošljavanje, podizanje ekonomskog standarda ženske, ali i ukupne populacije, borba protiv nasilja u porodici, diskriminacije manjinskih grupa i sl), zatim odlučnije uspostavljanje rodne egalitarnosti i fleksibilnosti u roditeljstvu, kao i u partnerstvu i domaćinstvu, kao i u javnoj, političkoj sferi (veća zastupljenost žena na mestima odlučivanja i vršenja vlasti). Istraživanja pokazuju da

je savremena, srećna i zadovoljna partnerka spremna ne samo da rađa jedno, već i drugo, pa i treće dete, po formuli „partner + sreća = dete (deca)“, umesto ranije „partner + dete = sreća“ (Parr, 2010, Caltabiano et al, 2009, Gerster et al, 2007). Drugo, potrebno je sistemsko vrednosno preusmeravanje od „jake“ porodice, sa samožrtvujućim mikromatrijarhatom (Blagojević, 1997, 2002), ka „slabijoj porodici“, koja je ne samo rodno egalitarna, već u kojoj se mladi ranije osamostaljuju od porodice porekla, tj. gde je smanjeno opterećenje supruga/majki, tako da mladi ranije preuzimaju odgovornost za svoje živote (studiranje, rad, životne odluke, materijalna dobrobit i sl, *weak family system*, Palomba, 1995, Mc Donald, 2000), pogotovo u populacijama koje intenzivno stare i gde se briga i nega u domaćinstvu (*care work*) mora preusmeravati ka rastućoj grupaciji zavisnih, starih. Treće je sistem mera iz korpusa države blagostanja u cilju usklađivanja rada i porodice (uključiv i brigu o starima), počev od urbanog planiranja stanovanja, mesta rada, zdravstvenih ustanova, do vrtića, škola, fakulteta, trgovinskih centara, mesta za rekreaciju, druženje i kulturnu potrošnju, zatim projektovanja saobraćaja i infrastrukture, saobraženo potrebama i zahtevima dece, omladine, zaposlenih roditelja, starijih, tj. različitim generacijama i društvenim grupama i to do nivoa lokalne zajednice. Najzad, socijaldemokratsko opedeljenje vladajuće političke elite, na koju se ona stalno poziva, podrazumevalo bi i aktivniju podršku rađanju, a posebno razrađivanje i praktičnu primenu institucija, mera i rešenja u domenu balansiranja karijere i porodice, rada i odmora.

Na kraju, ali ne i na poslednjem mestu, vladajuća garnitura ne bi smela, kao do sada, ostati pasivna u vezi sa odlaskom u svet mladih stručnjaka, koji bi u zemlji mogli doprineti ubrzanju preko potrebnih društvenih promena, jer oni predstavljaju „modernizacijski kvasac“. I konačno, rastu domaće zaposlenosti, popunjavanju penzijskih i drugih socijalnih fondova, smanjenju opterećenja aktivnih lica, doprinele bi i odgovarajuće politike u domenu privlačenja (radnih) imigracija, kako u okviru regiona, tako i sa udaljenijih destinacija (Bobić, 2010).

Literatura

- Ariès P. (1962) *Centuries of Childhood—A Social History of Family Life*. New York: Random House.
- (1980) “Two Successive Motivations for the Declining Birth Rates in the West,” in: C. Höhn and R. Mackensen (eds.), *Determinants of Fertility Trends—Theories Re-examined*. Liège: IUSSP Bad Homburg Conference Proceedings, pp. 125–130. Also in *Population and Development Review* 6(4): 645–650.
- Beck and Beck Gernsheim (2002) *Individualization, Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences*, London: Sage.
- Beck U. and E. Beck Gernsheim (1995) *The Normal Chaos of Love*, Cambridge: Polity Press.

- Babović M. (2010) *Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi. Evropska Unija i Srbija*, Beograd: SUSCG, ISI FF i SeConS grupa za razvojnu inicijativu.
- Bobić M. (2010a) „Ubrzanje modernizacije bračnosti kao uslov rehabilitacije rađanja u Srbiji“, *Zbornik Matice Srpske za društvene nauke*, br. 131, Novi Sad: Matica Srpska.
- Bobić M. (2010) „Migracije i Politike u Srbiji: 1990-2010“, *Pravo&Društvo*, br. 2, Beograd: Službeni glasnik.
- Bobić M. (2007a) „Bračnost stanovništva“, u: Đurđev, B. S. (ur.) *Stanovništvo i domaćinstva Autonomne Pokrajine Vojvodine početkom XXI veka*, Novi Sad: Pokrajinski sekretarijat za demografiju, porodicu i društvenu brigu o deci.
- Bobić, M (2007) *Demografija i sociologija: veza ili sinteza*, Beograd: Službeni glasnik.
- Bobić M. (2006) „Blokirana transformacija bračnosti u Srbiji – kašnjenje ili izostanak „druge demografske tranzicije“, u: Tomanović, S. (prir.) *Društvo u previranju: sociološke studije nekih aspekata društvene transformacije u Srbiji*, Beograd: ISI i Čigoja štampa.
- Bobić M. (2004) „Transformacija braka: strategija konzerviranja i odlaganja promena“, u: Milić, A. (prir.) *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Beograd: ISI FF i Čigoja štampa.
- Bobić M. (2003) *Brak ili/i Partnerstvo. Demografsko sociološka studija*, Beograd: ISI FF i Čigoja Štampa.
- Booth A. and A. C. Crouter (eds.) *The New Population Problem: Why Families in Developed Countries are shrinking and what it means*, Mahwah, New Jersey and London: Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- Gerster M, N. Keiding, L. B. Knudsen & K. Strandberg-Larsen (2007) “Education and Second Birth Rates in Denmark 1981-1994”, *Demographic Research*, Vol. 17. <http://www.demographic-research.org/Volumes/Vol17/8/>
- Caltabiano M., Castiglioni M & A. Rosina (2009) “Lowest-low Fertility: Signs of a Recovery in Italy?”, *Demographic Research*, Vol. 21, <http://www.demographic-research.org/Volumes/Vol21/23/>
- Chesnais J. C. (1996) "Fertility, Family, and Social Policy in Contemporary Western Europe," *Population and Development Review* 22(4).
- Cliquet R. (1992) “The Second Demographic Transition: Fact or Fiction?” *Council of Europe Population Studies* 23, Strasbourg: Council of Europe.
- Coleman D. (2002) „Replacement Migration, or Why Everyone is Going to Have to Live in Korea: A Fable for Our Times from United Nations, *Philosophical Transactions of the Royal Society B*.
- Demografske statistike odgovarajućih godina*, Beograd: RZS.
- Dribe M. and M. Stanfors (2010) “Family Life in Power Couples: Continued Childbearing and Union Stability among the Educational Elite in Sweden, 1991–2005” *Demographic Research*, Vol. 23, <http://www.demographic-research.org/Volumes/Vol23/30/>
- Đurđev B. S. (2004) “Koliko dece treba Srbiji”, *Demografski pregled*, br. 20, God. V, Beograd: Ministarstvo rada, zapošljavanja i socijalne politike u saradnji sa Centrom za demografska istraživanja IDN.

- Easterlin R. A. (1973) “Relative Economic Status and the American Fertility Swing”, in: E. Sheldon (ed.), *Family Economic Behavior*. Philadelphia: Lippincott.
- Fokkema T. & Liefbroer A. (2008) „Trends in Living Arrangements in Europe: Convergence or Divergence?”, <http://www.demographic-research.org/Volumes/Vol19/36/>
- Goldscheider F., Livia Sz. O. and A. Puur (2010) “Reconciling Studies of Men’s Gender Attitudes and Fertility: Response to Westoff and Higgins“, A Reflexion, *Demographic Research*, <http://www.demographic-research.org/Volumes/Vol22/8/>
- Höhn, Avramov & Kotowska (eds.) (2008) *People, Population Change and Policies, Lessons from the Population Policy Acceptance Study – Volume 1*, Springer.
- Hoffmann N. H. J., A. Pinnelli and B. Fux (2001) “Fertility and New Types of Household and Family Formation in Europe”, *Population Studies* No. 35, Strasbourg: Council of Europe Publishing,
- Inglehart, R. (1970). *The Silent Revolution*. Princeton: Princeton University Press.
- . 1990. *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton: Princeton University Press.
- . 1997. *Modernization and Postmodernization – Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*. Princeton: Princeton University Press.
- Klesment M and A. Puur (2010) “Effects of Education on Second Births before and after Societal Transition: Evidence from the Estonian GGS“, *Demographic Research*, Vol. 22, <http://www.demographic-research.org/Volumes/Vol22/28/>
- Kuhar, M (2009) “Da li su bivše jugoslovenske države države Druge Demografske Tranzicije“, u: Milić i Tomanović (prir.) *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*, Beograd: ISI FF i Čigoja Štampa.
- Leathaghe, R (2010) „The Unfolding Story of the Second Demographic Transition“, *Population and Development Review*, Vol. 36, No. 2.
- Livia Sz. Oláh, L.Sz& E. M. Bernhardt (2008) “Sweden: Combining childbearing and gender equality” *Demographic Research*, Vol. 19 <http://www.demographic-research.org/Volumes/Vol19/28/>
- Maslow A. (1954) *Motivation and Personality*, New York: Harper and Row.
- Mason O. K. (2001) „Gender and Family Systems in the Fertility Transitions“, *Population and Development Review*, Vol. 27, Supplement: Global Fertility Transition, <http://www.jstor.org/stable/3115254>.
- McDonald, P. (2000). “Gender Equity, Social Institutions and the Future of Fertility“, *Journal of Population Research*, 17(1).
- Milić, A. (2010) “Porodica i izazovi društvene transformacije“, u: Milić, A. (prir.) *Vreme porodica: sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji*, Beograd: ISI FF i Čigoja štampa.
- Milić, A. (2010a) „Porodične vrednosne orijentacije – vrednosni raskol“ u: Milić, A. (prir.) *Vreme porodica: sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji*, Beograd: ISI FF i Čigoja štampa.
- Mills, M. et al (2008) „Gender Equity and Fertility Intentions in Italy and the Netherlands“, *Demographic Research*, Vol.18 <http://www.demographic-research.org/Volumes/Vol18/1/>

OECD Family Database. www.oecd.org/els/social/family/database

- Parr, N (2010) "Satisfaction with Life as an Antecedent of Fertility: Partner + Happiness = Children?", *Demographic Research*, Vol. 22, <http://www.demographic-research.org/Volumes/Vol22/21>.
- Pavlović, Z. (2009) "Is there a Socio-demographic Model of Acceptance of Postmaterialist Values? The Case of Serbia", *Sociologija* LI, Vol 2.
- Pavlović, Z. (2006) „Vrednosti u Srbiji u drugom dobu modernizma”, *Sociološki pregled*, Vol. XXXX, No. 2.
- Penev, G i Stanković, B (2010) „Vanbračna rađanja i vanbračne zajednice: između marginalizacije i modernizacije“ *Demografski pregled*, br 37, Beograd: Ministarstvo rada i socijalne politike i CDI IDN.
- Petrović, M (2009) „Domaćinstva u Srbiji prema porodičnom sastavu: između (pre)modernosti i (post)modernosti“, u: Milić, A. i Tomanović, S. (prir.) *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*, Beograd: ISI FF i Čigoja štampa.
- Pongracz, M and Z. Spéder (2008) „Attitudes Towards Forms of Partnership“, in Höhn, Avramov & Kotowska (eds.) *People, Population Change and Policies, Lessons from the Population Policy Acceptance Study – Volume 1*, Springer.
- Rašević, M. (1993) *Ka razumevanju abortusa*, Beograd: Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka.
- Rašević, M. (2006) „Odlaganje rađanja u reproduktivnoj dobi života – osnovna demografska cena 1990-ih u Srbiji“, *Demografski pregled*, br 21, God VI, Beograd: Ministarstvo rada, zapošljavanja i socijalne politike u saradnji sa Centrom za demografska istraživanja IDN.
- Rašević, M. (2007) „Nedovoljno rađanje dece: fenomen koji upozorava“, *Demografski pregled*, br 23, God VIII, Beograd: Ministarstvo rada, zapošljavanja i socijalne politike u saradnji sa Centrom za demografska istraživanja IDN.
- Rašević, M. (2008) „Da li je evidentiran broj abortusa u Srbiji realan“, *Stanovništvo*, br 2, god XLVI, Beograd: Centar za demografska istraživanja IDN.
- Statistički godišnjaci odgovarajućih godina*, Beograd: Gradski zavod za statistiku i informatiku.
- United Nations (2003) *Major Trends Affecting Families, A Background Document*, New York.
- United Nations (2005) *The New Demographic Regime. Population Challenges and Policy Responses*, New York and Geneva.
- Van de Kaa, D (2001) „Postmodern Fertility Preference: From Changing Value Orientation to Changing Behavior“, *Population and Development Review*, Vol. 27, Supplement Global Fertility Transition.
- Waite, L. (2005) "Marriage and Family", in: Poston, D. L., Micklin, M. (eds.) *Handbook of Population*, NY, Boston: Kluwer Academic/Plenum Publishers.